

Dinî Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, C. 2, s. 5

Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri

*Ahmet Hikmet Erođlu**

Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılışının sebebi olarak genellikle 1054 yılında Papalık delegeleri ile İstanbul'daki ruhban sınıfının ilere gelenleri arasında meydana gelen tartışmalar gösterilmektedir. Ancak bu tarih, iki tarafın karşılıklı olarak afarozlaşmalarının, ayrılığın resmileştirilmesinin tarihidir. Halbuki Hıristiyanlığın "Doğu" ve "Batı", "Ortodoks" ve Katolik" olarak ikiye bölünmesi, bir anda meydana gelmiş olay değil, uzun bir tarihi sürecin sonucudur.

1054 tarihinden önce, Roma Piskoposu ile İstanbul Piskoposunun arası iyi değildi; fakat aralarında itizal yoktu.. Doğu'da ve Batı'da dini anlayışlar ve uygulamalar bakımından farklılıklar oluşmuştu. Batı'da ruhban sınıfı sakal bırakmıyor, Doğu'dakiler bırakıyordu. Batı Kilisesinde, ruhban sınıfının bekarlığı prensibi ortaya çıkmıştı. Halbuki Doğu'daki papazlar evlenebiliyordu. Evharistiya ayininde kullanılan ekmeğe maya katıp katmama konusunda da farklı uygulamalar vardı. En önemli görünen farklılık ise, Batı kiliselerinde kredoya

* Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

“filioque” kelimesinin eklenmesidir. Bununla beraber esas anlaşmazlıklar, daha çok nüfuz mücadelelerinden çıkıyor ve bunlar dini bir vecheye büründürülüyordu. Aynı şekilde, dini ayrılıklar da siyasi menfaatler için kullanılıyordu. 1054 yılında Papa II. Leon, aralarındaki problemleri halletmek üzere İstanbul’a bir heyet göndermek istemiştir. Çünkü Güney İtalya’yı ve Sicilya’yı Normandlar işgal etmişti. Bu bölgede hem Grek kolonileri hem de Papalık toprakları vardı.

İstanbul’a gönderilen Roma heyetinin başında Kardinal Humbert bulunuyordu. Bu heyet İstanbul’a gelince İstanbul Patriği Michel Cerulaire tarafından kabul edildi. Humbert, Patriğe, Papa’nın mektubunu verdi. Bu metubunda Papa, Patrikten kendisine boyun eğmesini istiyordu. Kardinal Humbert, Patriğe tepeden bakan ifadeler kullanmış. nezaket kurallarına uymamıştır. Gururu incinen Patrik de, Roma heyetini bir daha huzuruna kabul etmemiştir. Bu yüzden de anlaşma imkanı ortadan kalkmıştır. İmparatorun arabuluculuk teşebbüsleri de fayda vermemiştir. Bu duruma sinirlenen Humbert, 15 Temmuz 1054’te, ayın başlarken Ayasofya’ya girerek patriği afaroz belgesini bırakmıştır. İstanbul Patriği de daha sonra bir konsil toplayarak kendisini afaroz edenleri afaroz etmiştir. Böylece Doğu ve Batı kiliselerinin ayrılığı resmileşmiştir. Ancak daha sonra zaman zaman iki taraf arasında kalıcı olmayan anlaşmalar sağlanmıştır.

Ayrılığı derinleştiren olay 1204 yılında yapılan IV. Haçlı seferi olmuştur. Kudüs’e gitmek üzere Avrupa’dan hareket eden Haçlı orduları, bir anda yönünü değiştirerek İstanbul’a gelmişler ve yağmalamışlardır. Aralarındaki inanç farklılıklarından dolayı sapık saydıkları insanlara büyük zulümler yapmışlar, İsa’nın ve Meryem’in resimlerini, ikonları parçalamışlar, Patriğin tahtı üzerinde fahişelere müstehcen şarkılar söyletmişlerdir. Bunun üzerine iki taraf arasında büyük bir husumet oluşmuş, Latinlerin kendilerine yaptıkları Bizanslıların aklından hiç çıkmamıştır. Onlara karşı doktrinlerini güçlendirmeye büyük çaba sarfetmişlerdir. Siyasi sebepler yüzünden yapılan anlaşmalar da kağıt üzerinde kalmıştır. Mesela 1274 Lyon konsilinde yapılan birlik anlaşması, Doğuların filioque ekini ve Papalık otoritesini Roma’nın istediği şekilde kabul etmeleriyle sağlanmıştır. 1438’de Florance konsilinde de aynı durum sözkonusu olmuştur. 1453’te İstanbul Türkler tarafından fethedilince birleşme, daha doğrusu Batı kilisesinin Doğu Kilisesine boyun eğdirme ümitlerini sona erdirmiştir.

Kilise'nin" Doğu ve Batı olarak ayrılmasının sebeplerinin iyi anlaşılabilmesi için, sadece bir yılda meydana gelen olayların tahlil edilmesi yeterli olmamaktadır. Ayrılışın gerçek sebeplerinin ortaya konulabilmesi için tarihi süreç içinde meydana gelen olaylar göz önünde bulundurulmalıdır. Biz bu çalışmamızı, sadece 1054 tarihi ile sınırlamak yerine, belirtilen tarihten önce ve sonra meydana gelen olayları, ayrılma sebepleri açısından ele alacağız. Böyle bir çalışma, günümüzde Hıristiyan dünyası için en önemli olay olarak değerlendirilen Ökümenik çalışmaların daha iyi anlaşılabilmesi için de katkı sağlayacaktır.

Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılış sebepleri olarak şunları göstermek mümkündür: Sivil iktidarın dini dogmalara ve din adamlarına karışması, tarihçilerin tabiri ile "Sezaropapizm", Kilise'de "Beş Patriklik" (Pentarchie) anlayışının ortaya çıkması, Roma Kilisesi ile İstanbul Kilisesi arasındaki nüfuz alanı konusundaki mücadeleleri, lisan farklılığından dolayı karşılıklı bilgisizlik ve yanlış anlamalar, Batı Kilisesinin iman esaslarına "filioque" (ve Oğul) kelimesini eklemesi.

Sezaropapizm

Genellikle tarihçiler, Hıristiyanların XI. Yüzyılda Doğu ve Batı şeklinde kutuplaşmasının en önemli sebebi olarak, Roma İmparatorlarının pagan dönemdeki eski alışkanlıklarını devam ettirerek dine ve Kilise yönetimine sürekli müdahale etmelerini göstermektedirler. Bunu da "sezaropapizm" terimi ile ifade etmektedirler. Sezaropapizm, Sezar'ın yani sivil iktidarın, Kilise yönetiminde de yetki sahibi olması demektir. Başka bir ifadeyle, iktidarın hem kutsal hem de profana hükmetmesi, cismani iktidar ile ruhani iktidarın aynı elde toplanmasıdır.¹

Bilindiği gibi Roma İmparatorluğunda Hıristiyanlar, 313 yılına kadar büyük zulümlere maruz kalmıştır. Bu tarihte İmparator Konstantin, "Milan Fermanı"nı yayınlarak Hıristiyanlara dini işlerinde büyük bir serbestlik sağla-

* Kilise kelimesi, baş harfi büyük yazıldığında, bir bütün olarak Hıristiyanların hepsini ifade etmek için kullanılmıştır.

1 Bkz. Martin Jugie, *Le Schisme Byzantin, Aperçu Historique et Doctrinal*, Paris 1941, 3; A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara 1943, I/188-189.

mıştır. İmparator, bu fermanı yayınladıktan sonra kendisini de Hıristiyanların hakimi ve hamisi olarak görmeye başlamıştır. Konstantin, devlet merkezini Doğu'ya yani İstanbul'a kaydırıldıktan sonra, ülkede birlik, beraberliği gerçekleştirmek ve devlet düzenini sağlamak yönünde çalışmalar yapmıştır. Daha önce pagan olan Roma İmparatorluğu, Milan fermanından sonra bir Hıristiyan imparatorluk haline gelmiştir.²

Konstantin, daha önce hem sivil hem de dini şef durumunda olduğu için, Kilise işlerine karışmaktan hiç tedirginlik duymamıştır. Hatta kendisini "dışarıdan Piskopos" olarak görmüştür. Onun bu şekilde davranışı, hem dini hem de sivil çevreler tarafından çok normal bir davranış olarak görülmüştür. İmparator Konstantin, kendisini Hristiyanlığın koruyucusu olarak ilan ettiğinde, Piskoposların yani Kilise yöneticilerinin işlerine karışmayacağını da açıklamış olmasına rağmen 314 yılında Donatistlere* karşı bir konsil toplayarak Kilise'ye ilk müdahalesini gerçekleştirmiştir.³ Piskoposlar, hatta dönemin Papaları tarafından bile bu durum hoşgörüle karşılanmış, hiç yadırganmamıştır.⁴ Bu yüzden, 325 yılında Hristiyanlarca I. Genel Konsil olarak kabul edilen İznik konsilinin İmparator'un talebi üzerine toplanmasına kimse tepki göstermemiştir. 325' te İznik'te toplanan konsile 318 Piskopos katılmış ve bu konsile Osius, öncelikle İmparator, ikinci olarak da Papa adına başkanlık etmiştir.⁵ Toplanma kararını kendisinin verdiği İznik konsilinde (325) alınan kararların uygulanmasını da İmparator kendi üzerine almıştır. Bunun sonucu olarak İmparator Konsil tarafından sapık inançlı sayılan Arius'u topraklarından kovmuştur.⁶ Aynı şekilde, ilk yedi Genel Konsili düzenleyenler de Papalar değil, İmparatorlardır.⁷

* Donatizm; IV. Yüzyılda Kartacalı Donatus'un fikirlerinden ortaya çıkan bir Hıristiyan akımıdır. İsa'nın Tanrı olmadığını sadece peygamber olduğunu savunmuşlardır. (Bkz. Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1998, 100).

2 Paul Lemerle, Histoire de Byzance, PUF, Paris 1948, 13.

3 Bkz. Lemerle, age., 18-19.

4 Marc Clement, "L' Apparition du Patriarcat dans L'Eglise", Proche - Oriente Chretien, Jerusalem 1966, XVI/164.

5 Clement, agm, 164

6 Jugie, age., 5.

7 J. Roche, "Conciles, Empereurs et Papes", Proche Orient Chretien, Jerusalem 1978, XXVIII / 87-88.

İstanbul'un Roma İmparatorluğunun, başkenti olmasından sonra, (330) İmparatorluğu Doğu bölümü Bizans Devleti haline gelmiş ve İstanbul kilisesinin bulunduğu Yeni Roma, resmi dini Hristiyanlık olan teokratik bir devletin merkezi olmuştur. Bununla beraber Eski Roma, birinciliğini devam ettirmiş, Hristiyanlık üzerinde evrensel hakimiyetin sürdürmüştür. Bu Devlet, üç ana temel üzerinde kurulmuştur. Bunlar, Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hristiyan inanç esaslarıdır.⁸ Belki de bu yüzden, imparatorlukta Sezaropapist uygulamalar yadırganmamıştır.

I. Konstantin'den sonra, Sezaropapist uygulamalarıyla göre çarpan İmparatorlardan birisi de, I. Theodos'tur. Onun anlayışına göre, doğmaların imparator tarafından tespit edildiği bir devlet dini vardır. İmparator, bu dini halka empoze eder ve halk da zorunlu olarak buna uyar. Devlet-din ilişkileri bu esasa göre düzenlenir. I.Theodos, bu anlayışını teoride bırakmamış, uygulamaya da koymuştur. Büyük ölçüde, kendisini vaftiz eden İznik ilkelerine bağlı olan bir Piskoposun tesirinde kaldığı için, Ariusçuluğa düşman olmuştur. Bunun sonucu olarak da, Arius taraftarı olan İstanbul Piskoposunu kovmuştur. Ayrıca, 380 yılında yayınladığı bir ferman ile, Teslis'in İznik Konsilinde izah edilmiş olan tarzını kabul edenleri "Katolik Hristiyanlar", diğerlerini de, özellikle Arius taraftarlarını "heretik-sapık" olarak nitelemiştir.⁹

Bizans İmparatorları arasında en fazla Sezaropapist anlayışa sahip olan Justinien (518-610)'dir. Justinien'in iki sabit fikri olmuştur. Birincisi devletin bütünlüğünü korumak ve refahı arttırmak, ikincisi de Kilise'nin organizasyonunda birliği sağlamak ve halka gerçek iman (ortodoxie) kabul ettirmektir. Onun temel felsefesi, " tek devlet, tek kanun, tek kilise" olmuştur. Justinien, devletin idaresini kolaylaştırmada en önemli etken olarak düşündüğü Kilise'yi, kendi otoritesi altına alabilmek için büyük gayret göstermiştir. Onun fikrine göre imparator, hem Sezar hem de Papa olmalıdır. Bundan dolayı o, şahsında cismani ve ruhani iktidari birleştirmiştir.¹⁰ Ostrogorsky, bu durumu şu sözleri ile dile getirmiştir: "Hristiyan Kilisesi, Justinien'in kişiliğinde sadece gayretli bir hami değil, aynı zamanda efendisini buldu. Çünkü Hristiyan sıfatıyla da

8 Jugie, age., 5.

9 Lemerle, age., 37-38.

10 Vasiliev, age., 188.

Justinien bir Romalı olarak kalmış olup, dinsel çevrenin muhtariyeti ona tamamiyle yabancı idi. O, Papa ve Patrikleri hizmetkarları sayıyor ve onlara buna göre muamelede bulunuyordu.”¹¹

Justinien, bu fikirlerini gerçekleştirmenin bir gereği olarak Kilise'nin tamamen hakimi olmayı istemiştir. Hatta o, sadece Ruhbanların idaresini ele almak ve geleceğini tayin etmek gayesi gütmemiş, ülke bütünlüğü açısından gerekli gördüğünde, tebasının dini akidelerini tespit etmeyi de kendisinin tabii hakkı saymıştır. I. Theodos'ta olduğu gibi ona göre de İmparatorun dini fikri ne ise halk bu fikri benimsemek zorundadır. Bu fikri onu, Kilise'ye büyük bağışlar yapmaya, yeni ve görkemli manastırlar inşa ettirmeye yöneltmiştir. Bunun karşılığında ise, dogmatik münakaşalara sık sık iştirak etmeyi ve İmparatorluğunda inanç birliğini sağlamayı görev bilmıştır.

Bizans İmparatorluğunda, Sezaropapist uygulamalar konusunda, Justinien'den sonra en belirgin örnekler, İkonoklast İmparatorlar zamanında görülmüştür. “İkonoklazm”, tasvirleri kırmak demektir. Bizans İmparatorluğunda İkonoklast hareket, ilk önce ikonlara tapınmaya, daha sonra da mum yakmak ve tütsü yapmak gibi adetlere, Meryem ve azizler kültürüne tepki olarak ortaya çıkmıştır.¹² İkonlar kültürü, bu dönemde dindarlar arasında çok önemli bir yer edinmiştir. İkonlar, tanrısal kişilerin ve hadiselerin vahyedilen suretleri olarak kabul edilmiş ve bunlara ibadet edilmeye başlanmıştır.¹³ İsa, Meryem ve diğer aziz sayılan kişilerin, İncillerde anlatılan bazı olayların resimleri kiliseleri boydan boya süslemiştir. Halk arasında, bu ikonların, mucizevi işler yaptığı inancı yerleşmiş ve onlardan yardım dilenme adeti ortaya çıkmıştır. Bu ikonlar, çocuklara vaftiz babası olarak seçilmiş, üst düzey devlet memurları, elbiselerini azizlerin resimleri ile süslemiştir. İkonlara tapanlar, bazan resim ile temsil olana değil, bizzat resme veya eşyaya prestijde bulunmaya başlamıştır. Bunların yanında, halk arasında, bu hal ve hareketleri putperestlik adeti olarak görenler de olmuştur. Ayrıca bu dönemde, manastır hayatı ve keşişlik büyük rağ-

11 George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, (çev. Fikret İşıltan), TTK Basımevi, Ankara 1991, 71.

12 Bkz. Lemerle, age., 79.

13 Ekrem Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul 1983, 241.

bet görmüştür. Gençler, İmparatorluğun yararına çalışmak yerine manastır hayatını tercih etmeye başlamıştır. Bu yüzden Manastırlar, sorumluluklarından kaçmak isteyenlerin sığınma yeri haline gelmiştir.¹⁴

Bizans İmparatoru III. Leon (717-741), bir inanç konusu olmasına rağmen halk arasında büyük rağbet gören ikonlara tapınmayı yasaklamıştır. O, bunu bir defada değil, kademe kademe uygulamaya koymuştur. 725 veya 726 yılında Papa'ya gönderdiği bir mektubunda, İkonlara karşı olduğunu belirtmiştir. 726 yılında, kiliselerde bulunan resim ve heykellerin, halk tarafından öpülmeyecek şekilde yüksek yerlere konulmasını emretmiş, 730 yılında da bu konunun tartışılması için İstanbul'da bir konsil toplamıştır. Bu konsilde, ikonlara prestij putperestlik olarak kabul edilmiş ve ikonlara tapınma yasaklanmıştır. Bizans'ta durum böyle iken 731 yılında Roma'da toplanan bir konsilde de, İkonlara karşı olanlar aforoz edilmiştir.¹⁵

III. Leon'un oğlu V. Konstantin, ikonlara karşı daha şiddetli bir tepki göstermiş, 754 yılında bir konsil toplayarak ikonları tekrar yasaklattırıştır. Bu konsile, çoğunluğunu Doğu Piskoposlarının oluşturduğu 338 delege katılmıştır. Konsilde, Piskoposların tamamının bulunmadığı halde bu konsil, Yedinci Genel Konsil olarak ilan edilmiştir. Konsilin kararlarını benimsemeyen Piskoposlar ya görevden alınmış veya baskıya maruz bırakılmıştır. Bu konsilden sonra Konstantin, kiliselerde bulunan ikonları ya kırdırılmış ya da badana ile yüzeylerini kapattırıştır.¹⁶ Ayrıca o, ülkede büyük bir güce erisen keşişlerle mücadeleye girişmiş ve onların manastırlarına el koymuştur.¹⁷

Bizans imparatorlarının bir bölümünün ikonlara düşman olması konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde resimlere saygı gösterme adet olmamış; hatta böyle bir davranış yasak kabul edilmiştir. Bazıları bu hareketi, her şeyden önce batıl bir inanç olarak görmüştür. Ayrıca Bizans İmparatorluğunda, manastırlara ve kiliselere devletin ve halkın yaptığı yardımlara Kilise, büyük bir

14 Bkz. Vasiliev, age., 322-323.

15 Bkz. Lemerle, age., 79.

16 Bkz. Francis Dvornik, Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a (çev. Mehmet Aydın), TTK Basımevi, Ankara 1990, 24

17 Lemerle, age., 79-80.

mali güce erişmiş, imparatorlar, bunun kendi otoritelerine zarar vermesinden endişe duymuşlardır. Kilise'nin eriştiği gücü kırmak için ikon adeti bahane olarak kullanılmıştır.

İkonoklast İmparatorların genellikle Müslümanlardan etkilendiği yolunda görüşler de ileri sürülmüştür. Bilindiği gibi, 717-718 yıllarında Müslümanlar, İstanbul surlarına kadar ilerlemiştir. Müslümanlar, Hıristiyanları bu adetlerinden dolayı putpereslikle suçlamış ve onlara alay etmişlerdir. III. Leon, ikonlara tapınma adeti ile mücadele edilmemesi halinde, Hıristiyanların hepsinin Müslüman olacağından korkmuştur. Ayrıca İmparatorlar, bu hareketleri ile Müslümanlar ve Yahudiler ile aralarındaki en büyük ayrılığın ikonlar olduğunu ve bu suretle onlarla münasebetlerini düzeltebileceklerini düşünmüşlerdir. Bu fikirde olanlar, ikonoklast İmparatorların doğum yerlerinin, Müslümanlarının bulunduğu yerlere yakın yerler olmasını ve III. Leon'un bir kronikçi tarafından Arap başlı olarak tasvir edilmesini delil olarak göstermişlerdir.¹⁸

İkonoklast İmparatorlar tarafından yapılan uygulamalar, Papalık tarafından tepki ile karşılanmıştır. III Leon'un inanç konusundaki doğrudan müdahalesi sonrasında Papalığın tepki göstermesi üzerine İmparator, bu tepkinin yersiz olduğunu, kendisinin bu kararını aynı zamanda rahiplik yetkisine de sahip olduğu için aldığını Papa II. Gregoir'e bildirmiştir. Hatta İmparator, rahiplik yetkisine sahip olduğunu vurgulamak için, 740 yılında çıkardığı kanunların mukaddimesine, "Piyer'e emrettiği gibi İsa'nın, kendisine de 'müminler sürüsünü otlatma' emrini verdiği" ibaresini koymuştur.¹⁹

Papa, İmparatorun mektubunda ileri sürdüğü iddialara doğrudan cevap vermek yerine, nasıl ki ruhban sınıfı sivil yönetime karışmıyorsa, İmparatorun da din adamlarına hükmetme, sakramentlere müdahale etme yetkisinin bulunmadığını açıklamıştır. Ancak İmparator, Papa'nın bu sözlerini ciddiye almadığı gibi, tasvir yanlısı olan İstanbul Patriği Germain'i görevden alarak yerine, III. Gregoir'i (731-741) atamıştır. Ayrıca o, Jalabre ve Sicilya Piskoposluklarının gelirlerine el koymuş, halkın çoğunluğunu Rumların oluşturduğu İlyre

18 Bkz. Barker, O'nun İzinde, İstanbul 1985, 78-79; Lemerle, age., 81; Vasiliev, age., 317; Ostrogorsky, age., 128-129.

19 Dvornik, age., 24.

ve Selanik'teki Papalık naiplerini de İstanbul Patrikliğine bağlamıştır. Onun bu tedbirleri, Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılmalarında büyük rol oynamıştır.²⁰

İkonoklast hareket, sivil iktidarın din işlerine karışması ile ortaya çıkmalarına rağmen, önlenmesi de yine iktidarların gayretleri ile olmuştur. Tasvir yanlılarının görüşlerinin benimsemiş olan İmparatoriçe İrene (780-790) Patrik Tarase'nin desteği ve Papa I. Hadrian'ın tasvibi ile tasvirler konusunda, İstanbul'da bir konsil toplamak istemiş, ancak İstanbul'daki ikon düşmanları buna engel olmuşlardır. Bu rağmen İmparatoriçe, konsili bir yıl sonra (787) İznik'e naklettirmiştir. Özellikle Batı bölgelerinden gelen 350 Piskopos, İkonoklast konsillerde alınan kararları reddetmiş ve II. İznik Konsili olarak anılan bu konsili Yedinci Genel konsil olarak kabul etmiştir. Bu konsilde, "tebcil edilen resimler olmadığı, tasvir edilen şahıslar olduğu, ibadetin ise sadece Allah'a yapılabileceği" kararı alınmıştır.²¹

İkonoklast hareket sebebiyle, Bizans'ın Batı'daki egemenliği azalmıştır. İkonoklast imparatorların izledikleri siyaset doğu ve Batı'nın yaşayış bakımından birbirinden farklılaşmasına neden olmuştur. Batı'da Papalar, İmparatorlar karşısında yeni efendiler bularak Kilise'yi bir devlet haline getirme fırsatı bulmuşlardır. Bizans Devletinin evrensellik fikri iflas etmiş bunun karşılığında da İstanbul Kilisesi, Roma Kilisesi'nin evrensellik iddiasından kendini kurtarmış, Papalığın karşısına bir rakip olarak çıkabilmiştir.²²

İmparatorlar, Kilise yöneticilerinin seçimine de mühadele etmişlerdir. İlk dönemlerde Papalar, İmparatorları mümkün olduğunca çatışmamaya dikkat etmişlerdir. Buna rağmen İmparatorlar, uygun gördükleri anda onları görevden almaktan çekinmemişlerdir. Mesela Justinien, İtalya'yı fethettikten sonra Silvere, Vigile ve I. Mantran'ı kendi iradesine boyun eğmedikleri için görevden almıştır.²³

Her ne kadar Kilise yöneticileri, sivil iktidarın kendi işlerine karışmasından şikayetçi olmuşlarsa da çoğu zaman İmparatorlara bu fırsatı kendileri vermiştir. Çünkü Piskoposlar, aralarında bir anlaşmazlık çıktığında, kendileri tar-

20 Bkz. Drovnik, age., 24

21 Bkz. Drovnik, age., 25

22 Bkz. Ostrogorsky, age., 204

23 Jugie, age., 8.

tışarak meselelerini halletmeye çalışmak yerine, menfaatlerine uygun karar vereceğini düşündüklerinde İmparatorlara müracaat etmişlerdir. Böylelikle İmparatorlar, onların işlerine karışmayı düşünmeseler bile buna mecbur olmuşlardır.

Sezaropapist uygulamalar söz konusu olduğunda genellikle Bizans İmparatorlarının uygulamaları akla gelmekte bu durum Doğu kiliselerine has bir olgu olarak görülmektedir. Halbuki, böyle uygulamalara Batı kiliselerinde de rastlanmıştır. Batı'da Papalar, kendi çıkarlarına uygun olan hallerde İmparatorlarla ortak hareket etmekten çekinmemişlerdir. Buna duruma VIII. Yüzyıldan itibaren Frenk kralları ile Papaların ittifak kurmaları örnek olarak gösterilebilir. Örneğin, 752'de Papa'nın elçisi, İmparator Pepin'e taç giydirmiştir. Pepin de bunun karşılığında, İtalya'nın bazı bölgelerini Papalığa vermiştir. Bu bölgelere o tarihten itibaren "Aziz Petrus'un mirası" adı vermiştir.²⁴

Batı'da meydana gelen Sezaropapist uygulamalardan biri de, 800 yılının Noel gününde, Papa'nın Şarlman'a taç giydirmesi ve onu "Kutsal Roma İmparatoru" ilan etmesidir. Bu olay, "tek devlet, tek tral ve tek kilise"²⁵ anlayışının Batı'daki tezahürü olarak görülmüştür.²⁶ Papa'nın Şarlman'a taç giydirmesi, Doğu Kiliselerince affedilmez bir ihanet olarak değerlendirilmiştir. Onun bu hareketi, gerçek Hıristiyanlığa karşı Barbarlara ittifak olarak değerlendirilmiştir. Bu Sezaropapist uygulama, Doğu ve Batı arasındaki çekişmeyi su yüzüne çıkarmış ve bölünme sürecini hızlandırmıştır.

Katolik Kilisesi, tek kilise anlayışını II. Vatikan Konsiline kadar katı bir şekilde devam ettirmiştir. Ancak, dünyadaki gelişmeler, özellikle de "Ökümenik Hareket" in ortaya çıkması, Katolik Kilisesi'nin bu anlayışını II. Vatikan konsilinde yeniden gözden geçirmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu konsilde, "Unam Sanctam" anlayışı devam ettirilmesine rağmen, diğer kilise ve Hıristiyan guruplarına karşı yumuşama olmuş herhangi bir cemaatta İsa'ya iman edenlerin ayrılık günahı ile suçlanamayacağı, İsa'ya inanan ve geçerli bir şekil-

24 Bkz. Barker, age., 74-75.

25 Elisabeth Behr-Siegel, "Le Schisme de 1054, Origines, Consequences, Perspectives Nouvelles," Supplement au SOP, Paris 1984, Nu:86, s.2.

26 Barker, age., 75.

de vaftiz olanların tam olmasa da Katolik Kilisesi ile birlik içinde sayılacağı açıklanmış ve Ortodoks Kiliseler için “ayrı kardeşler” tabiri kullanılmıştır.²⁷

Papa'nın 800 yılında Şarlman'a taç giydirmesi, Kilise'ye toprak ve güç kazandırmışsa da ona Kilise işlerine karışma fırsatı vermiştir. Şarlman, yayınladığı kanunlar ile, papazların yaşantısını denetim altına almıştır. Onların evlenmelerini, cariye ile yaşamalarını, meyhaneye gitmelerini yasaklamıştır. Ruhban sınıfının her kademesinde görev yapanları okul açmaya ve bilimle uğraşmaya teşvik etmiştir. Şarlman'ın bu tedbirlerinin, Ortaçağda meydana gelen Skolastik harekete zemin hazırladığı öne sürülmüştür.²⁸

Bazı yazarlar, Batı'daki Sezaropapist uygulamaların, Bizans'taki yanlış uygulamaların neticesi olduğu görüşündedirler. Onlara göre, Bizans İmparatorlarının tavırları yüzünden zor durumda kalan Papalar, yeni efendilerden yardım istemek zorunda kalmışlardır. Bu yüzden Krallara, verdikleri tavizleri geri alabilmek için Ortaçağ boyunca büyük mücadeleler yapmışlardır. Papalar, öncükilerin yaptıkları hareketlerden dolayı büyük sıkıntılara katlanmak zorunda kalmışlardır.²⁹ Halbuki, Ortaçağda Kilise, aynı zamanda cismani bir kurum haline gelmiştir. Papalar ile Krallar arasındaki mücadeleler, nüfuz ve toprak konularında olmuştur. Papalar, Batı'daki Kralların meşruiyetlerinin kendi takdislerine bağlı olduğu inancını taşımışlardır.

Bizans İmparatorlarının Sezaropapist uygulamaları ve Roma'ya karşı tavır takınmaları, ilahiyat konularında da tarafların birbirlerinden kopmalarına neden olmuştur. Her ne kadar II. Genel konsilde, Grek Babalarının yanı sıra Hilaire, Ambroise, Augustun ve Leon gibi Latin Babalar da Evrensel Kilise'nin Babaları arasında sayılmışlarsa da, sonraları onlar unutulmuş ve Kilise'de Grekleştirme hakim duruma gelmiştir.³⁰

Sezaropapizm, kiliselerin millileşmesine de neden olmuştur. Bizans İmparatorlarının, Kilise üzerindeki hakimiyeti nedeniyle Doğu kiliseleri, etnik kimliğin vurgulu olduğu bir karakter kazanmıştır. Günümüzde de Ortodoks Kiliseler, milli kiliseler halindedir. Milli meselelerde, Papazlar genellikle etkin

27 Bkz. Unitatis Reintegratio, 4.

28 Bkz. Barker, age., 75.

29 Bkz. Jugie, age., 7.

30 Bkz. Jugie, age., 7.

durumdadır. Ülkeler arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda, savaş hallerinde, Ortodoks kilisesi ruhbanları, halkı galeyana getirmede önemli bir etkiye sahip olmaktadır.

Genellikle tarihçiler, Sezaropapist uygulamaların Kilise'nin bölünmesi konusunda büyük zararları olduğu üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Halbuki İmparatorlar, Kilise işlerine karıştıklarında, Kilise'nin çıkarlarına da büyük ölçüde hizmette bulunmuşlardır. Arius'un itizalinde, onun fikirleri etrafında büyük taraftar topluluğu bulunmakta idi. İmparatorlukta büyük ölçüde etki yapan ve Kilise'yi bölünme tehlikesi ile karşı karşıya getiren bu hareket, İmparatorların baskısı olmasa, Ariusçuluk belki de, Hıristiyanların yarısı tarafından benimsenecek veya İmparatorların desteklediği inanç olarak bugünkü Hıristiyanlığın önemli bir kısmını teşkil edecekti. Arius'un fikirleri, bütün bunlara rağmen, günümüzde Uniteryanlar üzerinde etkisini devam ettiren bir doktrin olarak görülebilir.

İmparatorlar, Kilise'nin bölünmesini Nestorius (öl. 450) itizalinde de önlemişlerdir. İsa'nın "İnsan-Tanrı" değil, "Tanrı taşıyıcısı" olduğunu, dolayısıyla Hz. İsa'nın annesi Meryem'e "Tanrı Annesi" (Teotoks) denilmeyeceğini ileri süren ve bu fikirleri etrafında büyük taraftar kitlesi toplayan Nestorius'a karşı, İskenderiye ve Roma Piskoposlarının teşvikiyle 431 yılında Efes'te Hıristiyanlarca III. Genel Konsil olarak kabul edilen konsil toplanmış, Nestorius'u aforoz ve fikirlerini reddetmiştir.³¹ Konsilin aldığı bu kararların uygulanması, yine İmparator marifetiyle olmuştur. Bizans Devletinin yaptığı baskılardan dolayı Nesturilik, bu devletin sınırları içinde yayılma fırsatı bulamamış, İran üzerinden Orta Asya'ya açılmıştır.³²

XI. yüzyılda, Katarlar tarafından Fransa'ya sokulan Manilik tesirli inançlara sahip olan Hıristiyanlar, büyük baskı ve zulümlere maruz bırakılmış, mensupları siyasi yardımlarla yok edilebilmiştir.³³ XII. Yüzyılda Fransa'nın

31 Bkz. Jean-Michel Bılıoud, *Histoire des Chretiens d'Orient*, Editions l' Harmattan, Paris 1995, 49-50.

32 Nesturiliğin Orta Asya'ya yayılması hakkında bkz. Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, 141-147.

33 Bkz. Felicien Challaye, *Dinler Tarihi* (çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 1963, 109.

güneyinde ortaya çıkan ve dini konularda Papalığın bazı görüşlerini reddeden Albililer, 1209'da Papa III. İnnocent tarafından başlatılan Haçlı Seferleri ile bastırılmış, binlerce insan, yakılmak veya kılıçtan geçirilmek suretiyle öldürülmüştür.³⁴ 1175 yılında, Ruhban sınıfının kullandığı yetkilerin İncillerde temeli bulunmadığını ve Ekmek Şarap ayininde kullanılan ekmeğin ve şarabın İsa'nın eti ve kanına dönüşmediğini savunan Piyer Valdo'nun fikirlerini devam ettiren topluluklara karşı da 1488'de Haçlı seferleri düzenlenmiştir. Bu seferleri Papalık sivil iktidarların yardımı ile gerçekleştirmiştir. Ortaçağda, dini sapıklarla mücadele etmek ve Kilise'nin bölünmesini önlemek için kurulan Engizisyon mahkemelerinin suçlu saydığı kişilerin takibatı ve cezalandırılması da sivil iktidarların yardımları ile gerçekleştirilmiştir.

Doğu'da, Kilise üzerinde otorite kurmak isteyen İmparatorlar, Kilise'ye büyük maddi yardımlarda bulunmuşlardır. Misyonerlik faaliyetlerinde de Kilise, sivil iktidarın imkanlarından önemli ölçüde yararlanmıştı. Bizans İmparatorluğu dahilinde paganizmin yok edilmesi, İmparatorlar sayesinde olmuştur. Eğer sivil iktidarın yardımı olmasa, sadece Kilise'nin gayretleri ile Hıristiyanlığın, İmparatorluğun bütününe yayılması belki de mümkün olmayacaktı. Bu bakımdan, Sezaropapizmin Kilise'nin bölünmesinde büyük etkisi olduğu gibi birliğini sağlamak ve yayılmasını hızlandırabilmek konusunda da önemli katkısı olmuştur.

Kilise'de “Beş Patriklik” Anlayışının Ortaya Çıkışı

Kilise'nin, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasının sebeplerinden biri olarak da VI. Yüzyıldan itibaren “beş patriklik” (pentarchi) anlayışının ortaya çıkması gösterilmektedir. Pentarchi, Bizans'ta kullanılan resmi terimolojiye ait bir kelimedir ve “beşte yönetim” veya “beşli yönetim” anlamlarına gelir. VIII. Yüzyılda Maxim le Confesseur, IX. Yüzyılda Theodore Studite, XI. Yüzyılda Antakyalı Piyer, XII. Yüzyılda da Antakyalı Balsamon gibi Kilise'de önemli yeri olan kişiler bu terimi kullanmıştır.³⁵

34 Barker, *age.*, 98.

35 Melia, *agm.*, 341.

Pentarchi terimi, Evrensel Kilise'nin beş Patriği Roma, İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs patriklerinin birbirlerinin ile uyum içinde eşgüdümlü olarak (collegiellement) Evrensel Kilise'yi yönetmesi anlamındadır. Aynı zamanda Pentarchi, mahalli kiliselerin kendi aralarında ortak Evrensel Kilise'yi meydana getirmesi anlayışıdır.

Kilise'de daha ilk dönemlerde (M.S. 50-150) havari, öğretmen, cemaat reisi (Piskopos) ve yardımcıları (Diakon) gibi görevliler bulunmakta idi, belirli bir teşkilat, sınırlı bir selahiyet mevcut değildi. Ancak Roma'da, vazife taksimi yapılmasına I. Yüzyılda başlanılmıştır. Piskoposluk makamı başlangıçta, kilise nezareti ile görevli idi. Daha sonra onların vekilleri, cemaati idare eden Papazlar oldu.³⁶ Başlangıçta, mahalli kiliseler, ana bünyeden ayrı olarak durmuyorlardı. Kilise'de yeni göreve seçilecek olanları, bölgenin Piskoposları toplanarak seçiyorlardı. Çoğu zaman doktrin ve disiplin problemlerini incelemek için konsil veya sinod denilen toplantılar yapılıyordu. Bu toplantılarda bütün Piskoposlar eşit konumda bulunuyordu. Toplantılara, bir Metropolün Piskoposu, en yaşlı olanı veya şahsi itibarı ile otoriteye sahip olmuş Piskopos tarafından başkanlık ediliyordu. Ancak, Roma piskoposunun, şayet diğer Kilise şefleri veya mahalli sinodlar müdahale etmesi için talepte bulunursa, Papa'nın müdahale hakkının olduğu kabul ediliyordu.³⁷ Makamlar arasındaki hiyerarşi, III. Yüzyılın sonunda ortaya çıkmaya başlamıştır.

Kilise'nin ilk dönemlerinde, Piskoposlar arasında hiyerarşi bulunmuyordu. Araralarındaki ilişkiler, bilgi alıp verme düzeyinde idi. II. Yüzyılın sonundan itibaren, Piskoposların ve diğer Hıristiyanların katıldığı konsiller toplanmaya başlandı. Ancak karar verme yetkisi sadece Piskoposlara aitti. MS. 190 yıllarına doğru, Paskalya'nın tarihini belirlemek için Doğu'da ve Batı'da toplanan konsiller ya en yaşlı Piskoposlar, ya da önemli merkezlerin Piskoposları tarafından idare edildi. Bu olay, Metropolitliklerin başlangıcı olarak görülebilir. Bunu, Devletin ve Kilise'nin hakimiyetini düzenlemek için oluşturulan "Süper-Metropolitlik" denilebilecek merkezlerin ortaya çıkması izlemiştir.

36 Sarıkçıoğlu, age., 233.

37 Gaston Zananiri, Histoire de L'Eglise Byzantine, Nouvelles Editions Latines, Paris 1954, 116.

I. Genel konsil olarak kabul edilen İznik Konsili'nin (MS. 325) 6. Maddesinde Piskoposların yetki alanları belirlenmiş, resmîyete geçirilmiştir. Bu madde ile, İskenderiye Piskoposu, Mısır ve Libya bölgelerindeki yüze yakın Piskoposluk üzerinde yetkili kılınmıştır. Böylece o, belirli bir bölge üzerinde Roma Piskoposuna benzer bir otorite sahibi olmuştur. Bu karara göre, İskenderiye Piskoposu Mısır, Roma Piskoposu da Roma bölgesinde doğrudan iktidara sahip olmuştur. Ayrıca İskenderiye Piskoposu Lubies, Roma Piskoposu da Poille, Calabre, Sicile, İlyrie vs. üzerinde dolaylı olarak yetkili kılınmıştır. Burada, konsil Babaları tarafından, Patriklikle ilgili bir yetkinin resmen tanınması söz konusudur.³⁸ Ayrıca bu konsilde, Antakya kilisesinin Piskoposuna bölgesindeki diğer diğer Piskoposlar üzerinde belirli bir şeref önceliği ve adı belirlenmese de diğer Piskoposlara da benzer yetkiler verilmiştir.³⁹ Aynı konsilin 7. Maddesinde, Kudüs'e de şeref önceliği verilmiştir.

Kadıköy konsili (451) ile Patriklikler resmi kurumlar haline gelmiştir. Bu konsilde Pentarchi teşkil edilmiş, Roma Piskoposunun, diğer Piskoposlar arasında birinciliği kabul edilmiştir. Bu konsilde Papa, İskenderiye'nin geri planında kalmasının, ileride İstanbul'un itibarını arttıracığından kuşkullanmış ancak itiraz edememiştir.

Pentarchi'nin tam olarak uygulanması, VI. Yüzyılda I. Justinien döneminde olmuştur. Pentarchie, Kilise Babaları ve Genel konsillerce kabul edilmekle birlikte I. Justinien (537-565) tarafından sistemleştirilmiştir.⁴⁰

I. Justinien döneminde sistemleştirilen beş Patriklik ve otorite sahibi oldukları bölgeler şunlardır:

1. Roma Patrikliği: Bütün Batı bölgeleri,
2. İstanbul Patrikliği: Trakya ve Anadolu'nun bazı bölgeleri,
3. İskenderiye Patrikliği: Mısır ve Libya bölgeleri,
4. Antakya Patrikliği: Bazı Doğu bölgeleri,
5. Kudüs Patrikliği: Kudüs ve çevresi.⁴¹

38 Marc Clement, agm., 164-165.

39 Jugie, age., 32-33; Clement, agm., 171; Melia, agm., 343.

40 Melia, agm., 344

41 Bkz. Clement, agm., 171.

Pentarchi anlayışı ile ilgili olarak Aziz Martin, beş Patrikliğin veye en azından onların temsilcilerinin bulunmadığı konsillerin, ökümenik sayılamayacağını belirtmiştir. Aziz Theodore Studite ise, Kilise'yi beş başı olan bir vücuda benzetmiştir. O, İmparator Leon'a yazdığı mektubunda, Havarilerin vekili olarak, birinci sırada Roma Piskoposunu, ikinci sırada İstanbul Piskoposunu, üçüncü sırada İskenderiye, dördüncü sırada Antakya, beşinci sırada Kudüs Piskoposlarını göstermiştir.⁴²

Buna benzer bir tanım ise Pentarchie'ye tanrısal bir mahiyet atfedilerek yapılmıştır. Bizanslı bir üst görevli, İsa'nın Kilisesini beş Patriklik üzerine kurduğunu öne sürmüştür. Ona göre bu inancın temeli İncillere dayanmaktadır. İsa; "Fakat seni dinlemezse, yanına bir ya iki kişi daha al da, iki veya üç şahidin ağzı ile söz sabit olsun" ⁴³ demiştir. Bundan şunu anlamak gerekir: "Şayet ikisi ihmal ederse üçüncüye müracaat edilir. Şayet dördü ihmal ederse, Kilise'nin vücudunu verecek İsa'ya beşincisi kalır."⁴⁴

Pentarchie anlayışını formüllemeye çalışanlardan birisi de Antakya Patriği Piyer (1052-1056) dir. Papa IX. Leon ve Grado Latin Patriği Dominique'e yolladığı mektubunda; ilahi lütfun beş Patriklik kurduğunu belirtmiştir. Ona göre bu sayı geçilemez. İsa'nın başı olduğu Kilise'nin, beş duyuya tekabül eden beş Patriği mevcuttur. Patrikler eşittir. Roma Piskoposu, sadece bir Kilise'nin başıdır.⁴⁵

Antakya Patriğinin çağdaşı ve ilahiyatçı olan Michel Psellos (1018-1078) da, Evrensel Kilise adına bir Patriğin söz söyleme hakkının bulunmadığını, beş Patriğin aralarında yapacakları müzakerelerden sonra, uzlaşma ile Kilise adına konuşabileceğini ifade etmiştir.⁴⁶

VII. Yüzyılın sonunda İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patriklikleri, İmparatorun gücünü arkasına alan İstanbul Patrikliğinin hegemonyasının hissedildiği bir konuma ulaşmıştır. Bizans, bunu söz konusu etmeden, Pentarchie anlayışını devam ettirmeye büyük özen göstermiştir. Konsil toplama söz konusu

42 Melia, agm., 345.

43 Matta, XVIII / 16.

44 Melia, agm., 345.

45 Melia, agm., 350.

46 Melia, agm., 350-351.

olduğunda veya önemli zamanlarda Bizans İmparatorları, beş Patriğe çağrı yapmış, veya en azından onların rızalarını almaya çalışmıştır. İmparatorlar, bu yolla, Roma Piskoposuna karşı bir denge kurma gayesi gütmüştür.⁴⁷ Hatta İstanbul kilisesi, beş Patriklik anlayışını 1054'teki ayrılıktan sonra da devam ettirmiştir. Söz konusu tarihten sonra da, önemli kararlarını, Patriklikler ve Otofesal kiliselerin temsilcilerinin katılımı ile almışlardır. 1156'daki İstanbul konsiline, İstanbul Patriğinin yanı sıra, Kudüs ve Antakya Patrikleri de iştirak etmiştir. 1484 yılında toplanan konsile de dört Patriklik katılmıştır. Yine, 1593'te, Moskova Kilisesi'nin Patriklik düzeyine çıkarılması kararı da İstanbul, Kudüs ve Antakya Patriklerinin imzası ile alınmıştır. Yönetim konusunda olduğu gibi, inanç konusundaki kararların alınmasında da bu kurala uyulmuştur. Crille Lukaris, Kalvinist inanca sahip olmasından dolayı 1638'de üç Patriklik ve 20 Metropolitliğin kararı ile aforoz edilmiştir. 1672'de de yine Lukaris'e karşı İstanbul'da dört Patriğin ve 40 Piskoposun katıldığı bir toplantı yapılmış ve onun fikirleri reddedilmiştir.⁴⁸

II. Vatikan Konsiline Katolik Kilisesi tarafından gözlemci olarak davet edildiklerinde de Ortodoks Kiliseler, bir sinod toplayarak, mutabık kalacakları kişilerin bu konsile katılmaları için bir karar almışlardır. Ancak; Moskova Patriği, bu karar uymayarak diğer Kiliselere haber vermeden Roma'ya gitmiştir.

XV. Yüzyılda, Doğu'daki Patrikliklerin tamamı Türklerin hakimiyetine gitmiştir. Türkler, Hıristiyanların iç işlerine karışmamıştır. İstanbul Patriği, ülkede yaşayan Hıristiyanların hepsinin en yetkilisi sayılmıştır. Hatta, İstanbul Patriğinin yetkisi ve otoritesi, Türklerin hakimiyetine girdiklerinde daha da artmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Patriğe, Müslümanlar arasında temin-i hukuk tesis ettiğini gösteren bir belge vermiştir. Patrik ve ondan sonra gelecek olan Patriklikler, her türlü resim ve vergiden muaf tutulmuştur. Ayrıca bu beratla, bütün Ortodoksların, İstanbul Patriğine karşı görevleri de belirtirmiştir.⁴⁹

47 Jugie, age., 38.

48 Melia, agm., 352.

49 Bkz. Baron Joseph Burgstall, Osmanlı Devleti Tarihi, (çev. Mehmet Ata Bey), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, VII/651.

Roma Kilisesi, konsillerde, beş Patriklik anlayışı konusunda engelleyemeyeceğini hissettiği kararların alınmaya çalışıldığı durumlarda sessiz kalmayı tercih etmiştir. Ancak, konsil kararları ile kabul edilen beş Patriklik anlayışını nazar-ı itibara almama yoluna gitmiştir.

Photius problemini çözmek için İstanbul'da 869 yılında toplanan VIII. Genel konsilin 21. Maddesinde Patriklikler konusu ele alınmıştır. Bu madde, Pentarchi'yi ve aralarındaki hiyerarşiyi tespit etmiştir. Bu konsil Batı'da Genel Konsil olarak tasvip görmüştür.⁵⁰ Doğu Kilisesi Pentarchi'yi kabul etmekten de öte ısrarla savunmuştur. Batı Kilisesi de açıkça itiraz etmediğine göre, o dönemde, Pentarchie konusunda, zoraki de olsa bir ittifak olduğu anlaşılmaktadır.

Sonraları beş Patriklik anlayışı, Batı Kilisesi açısından sadece önemini değil, varlık sebebini de kaydetmiştir. Çünkü, İskenderiye, Antakya ve Kudüs'te, 451'den sonra Monofizitlik hakim olmuştur.⁵¹ 637'de Antakya Patrikliği, bir yıl sonra da Kudüs Patrikliği Müslümanların hakimiyetine girmiştir. 642 yılında ise, aralarında inanç farklılığı bulunmasından dolayı diğer Hıristiyanlar tarafından baskı altında bulunan Monofizitler, Müslümanları kurtarıcı olarak karşılamışlardır.⁵²

Roma ile İstanbul Kiliseleri Arasındaki Kilise Hiyerarşisi Konusundaki Çekişmeler

İstanbul, Roma İmparatoru Konstantin tarafından 324 yılında başkent yapıp "Yeni Roma" unvanını aldıktan sonra, hem İmparatorlar hem de İstanbul Patrikleri bu şehri, mümkün olduğu kadar Roma ile eşit konuma getirmeye çalışmışlardır.⁵³

Doğu'da, Kilise hiyerarşisi bir şehrin diğer şehirler arasındaki konumuna göre oluşmuştur. Hiyerarşide Piskoposların dereceleri, buldukları şehrin

50 Clement, agm., 172.

51 Jugie, age., 38.

52 Dvornik, age., 27.

53 Jugie, age., 10

durumuna göre belirlenmiştir. Şehrin konumu değiştiğinde, Piskoposların dereceleri de değişmiştir. Bu geleneğin bir sonucu olarak “madem ki İstanbul ‘Yeni Roma’ oldu, o halde bu şehrin Piskoposu da Roma Piskoposundan sonra birinci sırada olmalıdır” fikri ortaya çıkmıştır.⁵⁴

İstanbul Piskoposunun Kilise hiyerarşisindeki konumunu yükseltmek için ilk karar, 381 yılında yapılan İstanbul Konsilinde alınmıştır. Bu konsilin 3. Kararında, “ mademki İstanbul Yeni Roma’dır, o halde İstanbul Piskoposu, Protokol yönünden Roma Piskoposundan sonra birincidir” ifadesi yer almıştır.⁵⁵

İstanbul Piskoposunun konumunu güçlendirmek için en önemli karar ise Kadıköy Konsilinde (451) alınmıştır. Bu karar, İstanbul Konsiline alınan kararın teyidi mahiyetindedir. Burada da İstanbul ve Roma’nın idari konumu göz önünde bulundurulmuş ve şöyle açıklamıştır: “Yeni Roma’nın çok mukaddes tahtına, İmparatorluk hükümetinin ve senatonun huzuru ile şerefyab olan ve Eski Roma’nın sahip olduğu aynı imtiyazlardan istifade eden bir şehrin, Kilise hususlarında dahi yükseltilmesi ve hemen Roma’dan sonra gelen bir mevki işgal etmesi lazım geldiği mülahazası ile müsavi hukuk bahşetti.”⁵⁶ Aynı madde ile, İstanbul Piskoposuna, Pontus, Asya ve Trakya Papazlarını tayin etme hakkı da tanınmıştır.⁵⁷

Kadıköy Konsilde bu kararın alınmasına rağmen bu karar konsile katılan 500 piskopostan yalnızca 200’ü tarafından imzalanmıştır. Roma Kilisesinin delegeleri, bu durumu ileri sürerek söz konusu karara itiraz etmiş, Papa’nın da kabul etmek istememesi üzerine karar ancak İmparatorun baskısı ile bu şekilde çıkmıştır. Burada, Sezaropapizm etkili olmuştur.

Doğu Kilisesi papazları, İstanbul Piskoposunun konumunu yükseltmeye dini alt yapı oluşturmak için sürekli gayret göstermişlerdir. Bu çerçevede 525 yılında, Procope adındaki bir papaz, Bizans Patrikliğinin Havari Aziz Andre tarafından kurulduğunu ilk Pastörünün Stahis olduğunu ve bundan Pavlus’un

54 Jugie, age., 10.

55 Vasiliev, age., I/100; Jugie, age., 11.

56 Vasiliev, age., I/131.

57 Vasiliev, age., I/131; Jugie, age., 11-13.

Romalılara Mektubu'nda bahsedildiğini⁵⁸ ileri sürmüştür. Procope'un ortaya attığı bu iddia, çok çabuk yayılmış ve XII. Yüzyıldan itibaren, Bizans geleneğinde yerini almıştır.⁵⁹

İstanbul Kilisesi'nin, Roma Kilisesi ile olan rekabeti, aynı zamanda Doğu'daki diğer Patriklikler üzerinde üstünlük kurma anlamı da taşıyordu. İstanbul Kilisesi'nin bu çerçevede yaptığı teşebbüslerinden birisi de İstanbul Patriği IV. Jean'ın kendisine ve kendisinden sonra gelecek Patriklere "Ökümenik (Evrensel) Patrik" ünvanını vermesidir.

IV. Jean, kendisine bu ünvanı, 588 yılında İstanbul'da, Antakya Patriğine karşı yapılan bir suçlamayı görüşmek üzere toplanan sinoda başkanlık yaptığı sırada vermiştir.⁶⁰ İstanbul Patriğinin Antakya Patriğini mahkeme eden sinoda başkanlık etmesi bir bakıma, Doğu Patriklerinin üzerindeki otoritesini tasdik mahiyeti taşımıştır. Bu durum, o dönemde artık başkent olmayan Roma'nın Patriği tarafından, elinde bulundurduğu birincilik yetkisini almaya yönelik bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Çünkü Kadıköy Konsili kararına göre, sivil idare bakımından İstanbul'un başkent olduğu tasdik edilmişti. Birinciliklerinin elden gideceği endişesiyle Papalar II. Pelage ve Büyük Gregoir, IV. Jean'dan bu ünvanı kendisine yakıştırmaktan vazgeçmesini istemişlerdir. Ancak İstanbul Patriği onların bu isteklerini hiç dikkate almamıştır.⁶¹

İstanbul Patriklerinin kendilerini diğer Patrikler arasında ön plana çıkarma gayretleri, VII. Yüzyılda da devam etmiştir. 691 yılında Bizanslı papazlar, kutsal sarayın büyük salonunda toplanarak, V. ve VI. Ökümenik konsillerinin kilise disiplini ile ilgili maddelerini tamamlamak istemişlerdir. Trullo konsili olarak adlandırılan bu toplantıda, Bizans'ın kilise geleneği esas alınmış, Roma Kilisesi de istisna edilmeden bütün kiliseler için uyulması gereken kurallar tespit edilmiştir. Bu kurallar içinde, Roma Kilisesinde uygulamaların aksine kararlar da bulunmakta idi. Mesela bu toplantıda, rahiplerin evlenmesinin yasak olmadığı, kararı alınmış ve Roma'da uygulanan Cumartesi orucu resmen

58 "Mesih'te arkadaşımız Urbanus'a sevgilim Statis'e selam edin" (Pavlus'un Romalılara Mektubu, XVI/9.)

59 Jugie, age., 22.

60 Bkz. Andre de Ivanka, "Orient et Occident", İrenikon, Belgique 1932, IX/409-421.

61 Jugie, age., 22-23; Melia, agm, 347.

bid'at ilan edilmiştir. ⁶² Bizans papazları, bu hareketleri ile kendilerine Evrensel Kilise'nin kanun koyucuları yerine koymuş; hatta, Roma Kilisesini bile bağlayıcı kararlar almışlardır. Trullo Babaları bu konsili, VI. Ökümenik konsilin devamı olarak takdim etmişler ve sözkonusu kararların uygulanması için bizzat İmparator bile devreye girmiştir. Ancak İmparator II. Justinien'in çaba, teşebbüs ve tehditleri Roma Kilisesinin kabul etmesine yeterli olmamıştır. ⁶³

Lisan Farklılığından Dolayı Ortaya Çıkan Karşılıklı Bilgisizlik ve Yanlış Anlamalar

Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılmalarında lisan farklılığının da etkisi olmuştur. Kilise'nin ilk dönemlerinde Grekçe, Hıristiyanlar arasında önemli bir yer tutmuştur. İlk dönem Hıristiyanları, Eski Ahid'in Yunanca tercümesini biliyorlardı. Yeni Ahid de kitleler arasında Yunanca olarak yayılmıştı. Ayrıca Batı'da da Hıristiyanlaştırmanın birinci dili Yunanca olmuştur. ⁶⁴ II. Yüzyılda Roma Hıristiyanları Grekçe konuşuyorlardı. Lyonlu Aziz İrene, Anadolu'dan gelmiş ve eserlerini Grekçe yazmıştı. Batı Kilisesi, daha sonra Latince olmaya başlamıştır. ⁶⁵ Roma kilisesinde Grekçe, III. Yüzyılın ortalarından sonra terkilmeye başlanılmıştır. Özellikle Kuzey'den gelen Barbarların istilasından sonra Grekçe tamamen bırakılmıştır. V. ve VI. Yüzyıllarda hüküm süren Papalar, hatta Aziz Leon ve Aziz Gregoir gibi ünlü Papalar bile Grekçe bilmiyorlardı. ⁶⁶

Grekçe, o dönemde kültür, felsefe ve bilim dili idi. Balkanlar, Anadolu, Suriye'nin ve Mısır'ın büyük şehirlerinde yaşayanların iman ve kültür dili olmuştu. Onlar, Latince gibi ikinci bir dili öğrenmeyi gereksiz görüyorlardı. IV. Yüzyıldan itibaren onlara, Batı'da Augustin gibi büyük ilahiyatçıların bulunduğu hatırlatılınca onlar; "mümkündür, ancak sizde onlardan bir iki tane var bizde ise çok sayıda, büyük ilahiyatçıların hemen hepsi Grek" şeklinde cevap

62 Bkz. Ostrogorsky, age., 129.

63 Jugie, age., 25-26.

64 Maurice Zinovieff, L'Europe Orthodoxe, Editions Publisud, Paris 1994, 32.

65 F. Lovsky, Un Passe de Division Une Promesse d'Unite, Editions Saint-Paul Paris-Fribourg 1990, 52.

66 Jugie, age., 40.

veriyorlardı. İmparatorlar da, başkent İstanbul olduktan sonra, Grek dilinin tesiri ile Latinceyi unutmışlardır. Kilise’de kültürel olarak IV, V, VI ve VII. Yüzyıllarda Grekçe tamamen hakim olmuştu ve İmparatorların otoritesi altında Grekçe konsil dili olmuştur.⁶⁷

Doğu’da Grekçe tamamen hakim olmasına rağmen Batı’da bunun tamamen zıddı bir durum ortaya çıkmıştı. IV. Yüzyılda, Milanlı Ambroise ve Augustin Grekçe biliyordu. Ancak V. Yüzyılda Grekçe bilenlerin sayısı iyice azalmıştı. Bu yüzden Doğu’daki teoloji ile ilgili tartışmalardan haberdar olamıyorlardı. V. Yüzyılda İstanbul Kilisesi tarafından Grekçe yazılmış bir mektup, Roma’da böyle bir mektubu tercüme edecek düzeyde birisinin bulunamaması nedeniyle aylarca cevapsız kalmıştı. Aynı durum İstanbul için de geçerli idi. Roma’dan Latince gönderilen mekup nazar-ı itibara alınmıyordu. Önemli durumlarda ise tercüme ettiriliyordu. Mesela 431 Efes Konsilinde, Konsil Babalarının çoğu Latinceyi bilmedikleri için Papa’nın mektubunun Latinceye Grekçeye çevrilmesini istemişlerdir. Yine VI. Yüzyılda, Papa Gregoir’in gönderdiği mektubu Latinceye Grekçeye tercüme edebilecek eleman bulunamamıştır.⁶⁸

Lisan farklılığı yüzünden taraflar, birbirlerinin yazdığı eserlerden istifade imkanı da bulamamışlardır. Mesela Augutin’in eserleri ancak XIII. Yüzyılda Grekçeye tercüme edilmiştir. Buna karşılık Jean Damascane’ın ve Photius’un eserleri de Latinceye çok geç tercüme edilmiştir.⁶⁹ Lisan farklılığı, psikolojik olarak da ayrılığı körüklemiştir. Şarlman’ın tahta geçmesinden iki kuşak sonra Papa’nın Barbarların dilini konuştuğu, bu sebepten de onun hiçbir şekilde Doğu üzerinde Kilise otoritesi ileri süremeyeceği anlayışı ortaya çıkmıştır.⁷⁰

Filioque Meselesi

Hıristiyanlığın temeli olan teslis inancının formüle edilebilmesi için belirli bir süreç geçmiştir. İznik konsilinde (325) uzun tartışmalar yapıldıktan

67 Lovsky, age., 52-53.

68 Jugie, age., 40.

69 Jugie, age., 42.

70 Bkz. İvanka, agm., 109-410.

sonra bu inanç sistemli bir biçimde tarif edilmiştir. İstanbul konsilinde (381) ise daha önce formüle edilen teslis inancı, geniş bir şekilde izah edilmiş, Kutsal Ruh'un Baba'dan geldiği, Oğul hakkında hiç bir açıklama yapılmadan kabul edilmiştir. Bu formül, Yuhanna İncilindeki; "Fakat benim isimle Baba'nın göndereceği Tesellici, Ruhulkudüs, o size her şeyi öğretecek, ve size söylediğim her şeyi hatırlınıza getirecektir"⁷¹ ve "Baba'dan size göndereceğim Tesellici, Baba'dan çıkan Hakikat Ruhu geldiği zaman, benim için o şahadet edecektir"⁷² cümlelerine atıfta bulunularak kabul edilmiştir.

Efes konsilinde (431) alınan bir kararda da, eğer her hangi bir kimse İznik konsili kararlarına uymayan bir inanç ileri sürerse bunun geçerli olmayacağı ilan edilmiştir. Kadıköy konsili (451) ve III. İstanbul konsilinde (681) de bu husus tekrar edilmiştir. Hatta İskenderiyeli Chrille, bu konsil kararındaki izaha bir kelime bile ilave edilemeyeceğini ileri sürmüştür.⁷³

Yukarıda izah ettiğimiz şekilde konsil kararları ile tespit edilen teslis inancı, Hıristiyanların Pazar ayinlerinde okudukları dualarda da yer almıştır. Ancak III. Toledo konsilinde (589) Ariyüşçuluk cereyanının fikirlerine karşı, başka bir ifadeyle mahalli kaygılarla, teslis'teki Oğul unumunun fonksiyonunu güçlendirmek için Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan geldiği kabul edilmiştir.⁷⁴ Daha sonra İspanya'da yapılan bütün konsillerde bu formül yer almış ve herhangi bir tartışma yaşanmamıştır. Grekler, uzun süre bu farklılıktan habersiz kalmışlardır. Bu mesele ancak, ikonlar konusunda tartışmalar başladığında ortaya çıkmıştır. Photius problemi zuhur ettiğinde, Doğu ve Batı arasında filioque eki de tartışma konusu olmuştur. Photius, Roma'nın Bulgaristan'daki Misyonerlik faaliyetleri ile mücadele ettiği sırada filioque'u da reddetti. Yazdığı eserle bu eke karşı tezlerini ileri sürdü. Siegel, onun tezlerinin, bugün bile filioque ekine karşı en önemli deliller olduğu görüşündedir. Charlmange, Filioque ekini Doğu'da ikonların yasaklanması veya serbest bırakılma-

71 Yuhanna, XIV/26.

72 Yuhanna, XV/26.

73 J. Deserreux, "L'Union des Eglises au Conciles de Ferrare-Florence (1438-1439)", İrenikon, 1966, Nu:1, XXXIX/68.

74 Bkz. Deserreux, agm., İrenikon, Nu:1, XXXIX/69; Vincent Martin, "Aspect Theologique du Filioque", İrenikon, Belgique 1989, 36.

sı tartışmaları yapılırken, Roma'nın fikrini dikkate almadan kredoya sokmuştur.⁷⁵ Papalar, filioque ekine Krallık teolojisi sayarak karşı olmalarına rağmen bunu önlemede başarılı olamamışlardır. Papa III. Leon (öl. 816), kredoya kimseinin müdahale etme hakkının bulunmadığı görüşünde olduğundan filioque ekinin kaldırılmasını istemiş; ancak bu isteğini kabul ettirememiştir. Bununla beraber 1014 yılında, Papa VIII. Benoit, İmparator II. Henri'nin baskısıyla Evharistiya ayini esnasında okunan duaya filioque ekinin konulmasını kabul etmiş ve bu, Batı Kilisesinin resmi görüşü haline gelmiştir.⁷⁶

Grekler, başından beri kredoya bir şey eklemeyi herezi olarak görüyorlardı. Onlar, Yuhanna incilindeki ifadelere dayanarak ilahlığın tek kaynağının Baba olduğunu savunuyorlardı. Onlara göre diğer uknumlar Baba'ya bağlıdır. Kutsal Ruh, Baba'dan gelmek zorundadır. Grekler, bu fikirlerini şöyle açıklıyorlardı: Baba, Oğul, Kutsal Ruh, cevher olarak ilahi tabiata sahip olmada ortak, şahıs olarak ayırırlar. Baba'ya has olan "doğurulmamış olmak", Oğul'a has olan Baba tarafından nesebolmak (engendre), Kutsal Ruh'a has olan da "Baba'dan gelmek"tir. Ancak bu terimler, Baba'nın Oğul ve Kutsal Ruh ile ilişkilerini açıklamak için yardım eden işaretlerden başka bir şey değildir. Önemli olan, anlatılamaz üç farklı şahıs, onların birliği ve ilahi Üçlü-Birlik'in biricik kaynağının Baba olmasıdır. Doğu Kilisesinin Babalarına göre bunun nasılığı bilinmez. Bu konuda ileri sürülecek akli mülâhazalar geçerli değildir. Bu Üçlü-Birlik temel sırdır; ancak, insanlığı ve dünyayı aydınlatan ışık buradan gelir.⁷⁷ Ayrıca onlar, İstanbul konsili metinlerinin ihlal edilemeyeceğini, ona bir şey ilave edilemeyeceğini de savunuyorlardı.

Filioque konusunda Latinler ile Grekler arasındaki anlaşmazlık, Kilise'nin Doğu ve Batı olarak ikiye bölünmesinin sebebi olmasından dolayı, daha sonra birleşme için yapılan toplantılarda tartışılan konuların da başında gelmiştir. Günümüzde de Ökümenik çalışmaların en önemli konularından birini filioque konusu teşkil etmektedir. Ferrare-Florence konsilinin (1439-1445) Ferrare oturumunda Latinler, filioque'un kredoya bağlanmasının bir katma değil, Ariyanizme karşı İspanya'da ve Gaule'da, Baba'nın ve Oğul'un aynı cevherden

75 Bkz. Lovsky, age., 59.

76 Deserreux, İrenikon, agm., Nu:1, XXXIX/69; Behr-Siegel, 96.

77 Behr-Siegel, agm., 4-5.

olduğunun iyi anlaşılabilmesi için bir açıklama olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak Grekler, filioque'un açıklama değil katma olduğu üzerinde ısrar etmişlerdir.⁷⁸

Florence oturumunda ise Grekler, Kilise doktorlarının ve kutsal metinlerin, teslis'te sadece bir prensip veya menşe olduğunu, Baba'dan sadece Kutsal Ruh'un çıktığını, Oğul'un generation ile geldiğini kabul ettiklerini, dolayısıyla Latinlerin bu ekle gerçeğe aykırı düşüncede olduklarını ileri sürmüşlerdir. Onlar, Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan çıktığını söyleyerek ona iki menşe atfetmiş olmaktadır. Bu da herezidir, gerçek imanı yerleştirmenin tek yolu filioque'u ortadan kaldırmaktır.⁷⁹

Greklere sözcüsü Efesli Marc'a göre birlik, Doğu Kilisesinin Batı Kilisesine dönmesi değil, Batı Kilisesinin Doğu'da muhafaza edilen dogmalara dönmesi ile sağlanabilecekti. Efesli Marc, Latinleri tam olarak heretik görüyordu. Latinler ise, Kutsal Ruh'un Baba'dan ve Oğul'dan iki prensip olarak geldiğini söylemenin heretiklik olduğunu düşünüyorlardı. Halbuki onlar da teslis'te sadece tek prensip kabul ediyorlardı ve o da Baba'dır. Onlara göre Kutsal Ruh, Baba'dan ve Oğul'dan bir prensip ve bir eylem olarak gelir.⁸⁰

Yukarıda izah ettiğimiz şekilde konsillerde yapılan tartışmalar, teolojik açıdan hiç bir ilerleme sağlamamıştır. Bununla beraber, Grekler toplantıyı bırakamamışlardır. Çünkü onlar, çok kritik durumda idiler. Türklere karşı Batı'luların desteğini alabilmek için bu konsilde anlaşmak ve birliği sağlamak zorunda idiler. Nitekim bu konsilde, siyasi gücün baskısı ile, Grek ve Latin Babaların Kutsal Ruh'un gelişi konusundaki yorumlarında derin farklılıkların bulunmadığı karara bağlanmıştır.⁸¹ Batı'da, "Kutsal Ruh'un Baba'dan ve Oğul'dan", Doğu'da ise "Oğul yoluyla Baba'dan" geldiğinin benimsendiği, bu tarzdaki anlayışların herezi olmadığı kabul edilmiştir. Ayrıca konsil kararlarında, filioque'un özel tarihi sebeplerden dolayı kredoya eklendiği de yer almıştır.⁸²

78 Deserreux, agm., İrenikon, Nu:2, XXXIX/195.

79 Deserreux, agm., İrenikon, Nu:2, XXXIX/195.

80 Deserreux, agm., İrenikon, Nu:2, XXXIX/195.

81 Zananı, age., 193.

82 Deserreux, agm., İrenikon, Nu:2, XXXIX/195.

Konsilde, birleşmenin sağlandığı açıklanmasına rağmen, Efesli Marc ve onu destekleyenler, imza törenine katılmamışlardır. Hatta Efesli Marc, İstanbul'a İmparator'dan önce gitmiş ve sağlanılan birlik aleyhinde çalışmalarına başlamış ve halkın büyük bir çoğunluğunu yanına çekmiştir.⁸³ Bu yüzden, konsil sonrası İstanbul'a dönen Grek heyetinden çok azı imzasını kabul etmiştir. Çünkü İstanbul'da Latinler aleyhinde kamuoyu oluşmuş durumda idi. Halk arasında, 1204 yılındaki Haçlı Seferi esnasında Latinlerin yaptığı zulümler ve onları Latinleştirebilmek için başvurulan yollar anlatılıyordu. Halbuki tehlike olarak görülen Türkler, ele geçirdikleri yerlerde Ortodoksiye saygı göstermişler, halkın dini inanışlarına karışmamışlardı. Bundan dolayı Türklerin Latinlere tercih edilmesi gerektiği inancı yayılmıştı.⁸⁴ Bütün bunların yanında, birlik lehine oy kullananların beklentileri de gerçekleşmemişti. Bir türlü Batı'dan beklenen takviyeler gelmiyor, onlar da birlik yönündeki fikirlerinde ısrar edemiyorlardı. Nitekim bu havanın etkisi ile, 1448'de İstanbul'da bir konsil toplanarak Florence konsilinde alınan kararları iptal etmiştir.⁸⁵ Daha sonra da bu konu ayrılık sebebi olarak yüzyıllarca kalmıştır. Filioque konusu, ancak Ökümenik Hareketin ortaya çıkması ve II. Vatikan konsilinde alınan kararlar ile tekrar iki Kilise'nin gündemine girmiştir.

KAYNAKÇA

Barker, O'nun İzinde, İstanbul 1985.

Behr-Siegel; Elisabeth, "Le Schisme de 1054, Origines, Consequences, Perspectives Nouvelles," Supplement au SOP, Paris 1984.

Bihoud; Jean-Michel, Histoire des Chrétiens d'Orient, Editions l' Harmattan, Paris 1995.

Burgstall; Baron Joseph, Osmanlı Devleti Tarihi, (çev. Mehmet Ata Bey), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

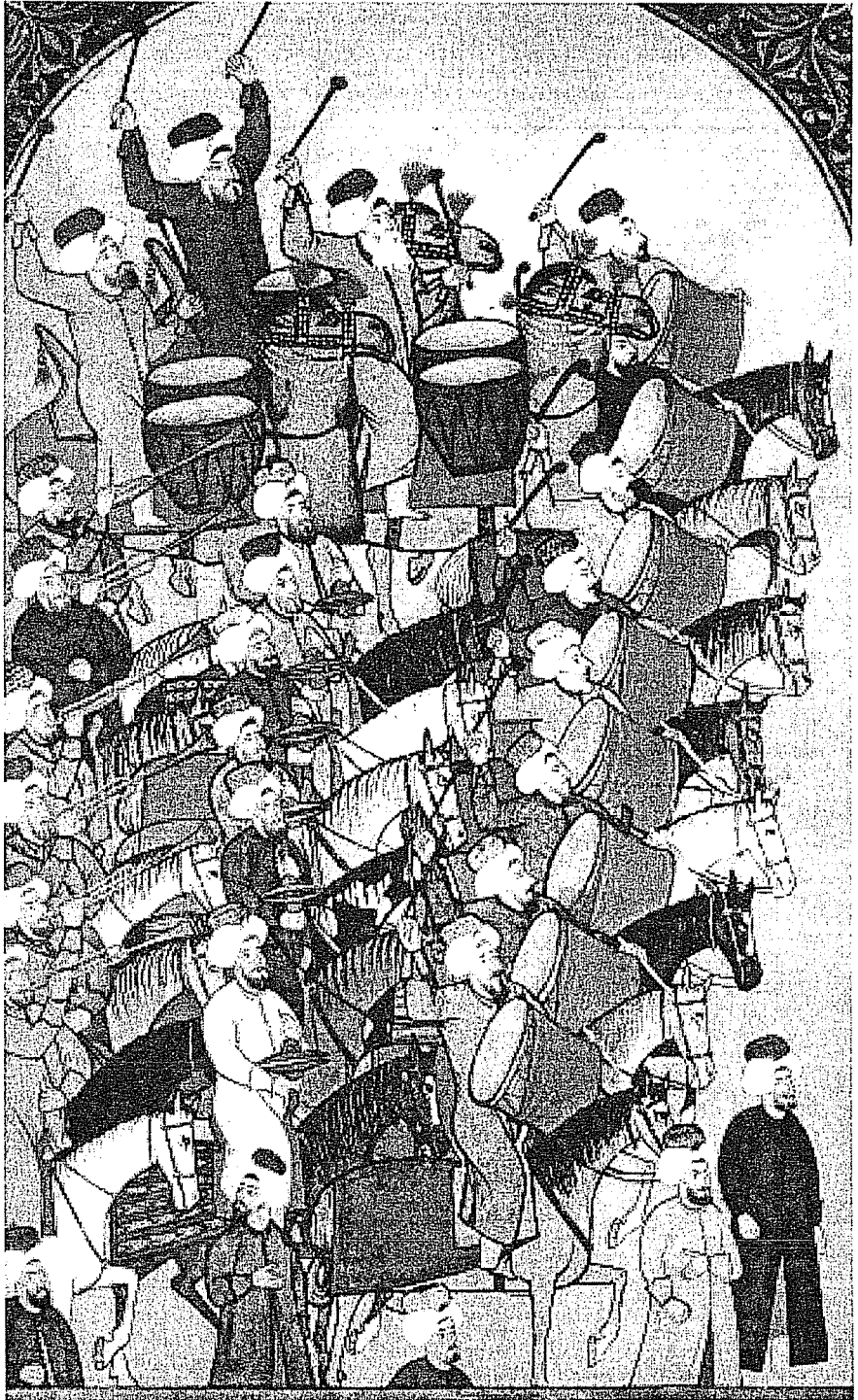
Challaye; Felicien, Dinler Tarihi (çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 1963.

83 Dvornik, age., 58-59.

84 Deserreux, agm., İrenikon, Nu:2, XXXIX/211-212.

85 Dvornik, age., 59.

- Clement;** Marc, "L' Apparition du Patriarcat dans L'Eglise", Proche - Oriente Chretien, Jerusalem 1966.
- Deserreux;** J. "L'Union des Eglises au Conciles de Ferrare-Florence (1438-1439)", İrenikon, 1966.
- Dvornik;** Francis, Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a (çev. Mehmet Aydın), TTK Basımevi, Ankara 1990.
- Gündüz;** Şinasi, Din ve İnanç Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1998.
- İvanka;** Andre de, "Oriente et Occident", İrenikon, Belgique 1932.
- Lemerle;** Paul, Histoire de Byzance, PUF, Paris 1948.
- Lovsky;** F, Un Passe de Division Une Promesse d'Unite, Editions Saint-Paul Paris-Fribourg 1990.
- Martin Jugie;** Le Schisme Byzantin, Aperçu Historique et Doctrinal, Paris 1941.
- Martin;** Vincent, "Aspect Theologique du Filioque", İrenikon, Belgique 1989.
- Ostrogorsky;** George, Bizans Devleti Tarihi, (çev. Fikret Işıltan), TTK Basımevi, Ankara 1991.
- Roche;** J., "Conciles, Empereurs et Papes", Proche Orient Chretien, Jerusalem 1978.
- Sarıkcıoğlu;** Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul 1983.
- Ünver;** Günay -Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1997.
- Vasiliev;** A., Bizans İmparatorluğu Tarihi (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara 1943.
- Zananrı;** Gaston, Histoire de L'Eglise Byzantine, Nouvelles Editions Latines, Paris 1954.
- Zinovieff;** Maurice, L'Europe Orthodoxe, Editions Publisud, Paris 1994.

Mehteran Bölüğü (Hünernâme)